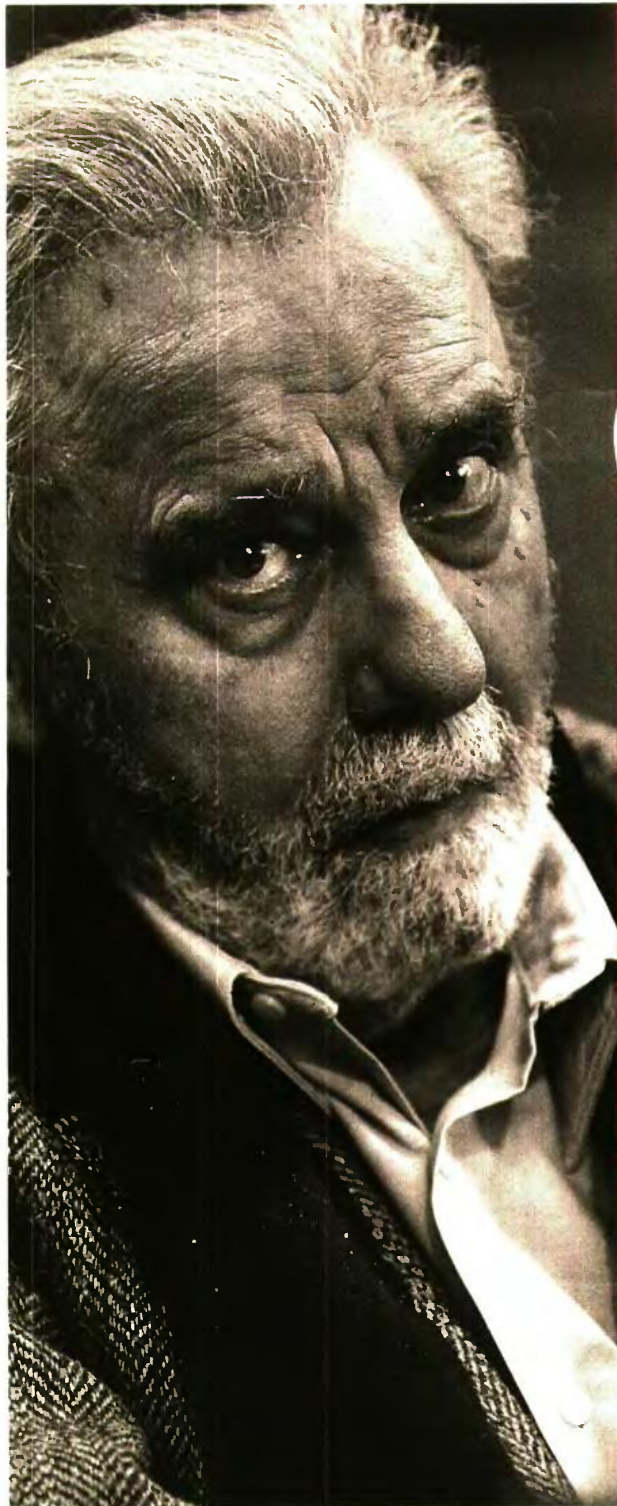
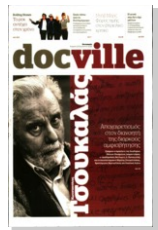
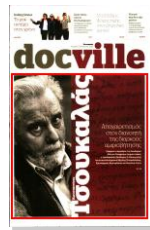

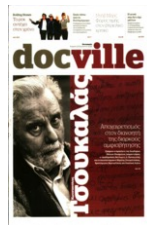
Κωνσταντίνος

Τσουκαλάς

Αποχαιρετισμός
στον διανοητή
της διαρκούς
αμφισβήτησης

Γράφουν ο πρόεδρος της Ακαδημίας
Αθηνών Νικήφορος Διαμαντούρος,
ο ακαδημαϊκός Θεόδωρος Δ. Παπαγγελής
και οι πανεπιστημιακοί Μιχάλης Σπουρδαλάκης,
Χριστόφορος Βερναρδάκης και Βασιλική Λάζου

σελ. 4-6

Ο διανοήτης της διαρκούς αμφισβήτησης

Μέλη της Ακαδημίας Αθηνών και πανεπιστημιακοί αποχαιρετούν τον Κωνσταντίνο Τσουκαλά, τον ακαδημαϊκό και δάσκαλο που άφησε βαθύ αποτύπωμα στην κοινωνική σκέψη

Επιμέλεια

Παναγιώτα Μπίτσικα
Στάθης Γκότσης
Εμυ Ντούρου

Ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, που έφυγε από τη ζωή σε ηλικία 89 ετών στις 17 Αυγούστου, επηρέασε καθοριστικά τον τρόπο με τον οποίο οι κοινωνικές επιστήμες προσέγγισαν τη μεταπολεμική Ελλάδα. Μετά την αποφοίτησή του από τη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, πραγματοποίησε μεταπτυχιακές σπουδές Φιλοσοφίας του Δικαίου και Κοινωνιολογίας στα Πανεπιστήμια Χάϊδελβέργης και του Μονάχου στη Γερμανία, του Παρισιού στη Γαλλία και του Γέιλ στις ΗΠΑ.

Το 1974 ανακηρύχθηκε διδάκτορας Γραμμάτων και Ανθρωπιστικών Επιστημών στο Πανεπιστήμιο Παρισιού. Από το 1961 έως το 1968 άσκησε τη δικηγορία στην Αθήνα. Απασχολήθηκε ως ερευνητής στο Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών Αθηνών (1963-1967) και στο γαλλικό Εθνικό Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών (CNRS, 1968). Μεταξύ των ετών 1968-1985 υπήρξε τακτικός καθηγητής Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου του Παρισιού και από το 1985 και έκτοτε ήταν τακτικός καθηγητής Κοινωνιολογίας στο τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών. Η παρουσία του στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, όπου ανέλαβε επί σειρά ετών θέσεις ευθύνης, υπήρξε εξίσου καθοριστική με τη διδασκαλία και τη συγγραφική του δραστηριότητα. Το έργο του διαμόρφωσε γενιές ερευνητών,

οι οποίοι εξακολουθούν να χρησιμοποιούν τα θεωρητικά εργαλεία που εισήγαγε. Από την «Ελληνική τραγωδία», που μέσα στα χρόνια της δικτατορίας βοήθησε αναγνώστες να κατανοήσουν διαφορετικά όσα συνέβαιναν στη χώρα, και το «Εξάρτησις και αναπαραγωγή» μέχρι τον «Αόρατο Δεβιάθαν» και «Το πολιτικό στη σκιά της πανδημίας» μεσολάβησαν περίπου έξι δεκαετίες συνεχούς συγγραφικής παρουσίας. Ταυτόχρονα, με τις παρεμβάσεις του στον Τύπο παρακολουθούσε και ανέλυε τον τρόπο που εξελισσόταν η ελληνική και η διεθνής πραγματικότητα. Έναν χρόνο πριν από τον θάνατό του, το 2025, εκλέχθηκε τακτικό μέλος της Ακαδημίας Αθηνών.

Λίγες μέρες μετά την εκδήλωση του μέλη της Ακαδημίας Αθηνών και πανεπιστημιακοί τον αποχαιρετούν μέσα από τις σελίδες του Documento.

Η παρακαταθήκη ενός αναγεννησιακού στοχαστή

Ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς υπήρξε ένας αναγεννησιακός στοχαστής. Δεν τίμησε την επιστημονική του επάρκεια με την ανακούφιση των βεβαιοληψιών. Είθετε τη σκέψη του και τη δημοσία παρουσία του στη γόνιμη αφορία της ιστορικής επαλήθευσης και εξαπάτησης, μέσα από τις οποίες αναδύεται και καρποφορεί η άρνηκτη σχέση κοινωνίας, οικονομίας, πολιτικής και πολιτιστικού πλουραλισμού. Πρόδοτος αποδέκτης της γόνιμης κριτικής, απολαυστικός συζητητής και συνομιλητής των Τεχνών, είχε συχνά έναν καταγιοτικό λόγο διάλογου, αφορμή για να δοκιμάσει τις γνώσεις του και να τις εμβάθυνει. Η παρουσία

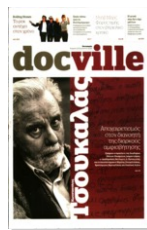
Νικηφόρος Διαμαντούρος
Πρόεδρος της Ακαδημίας Αθηνών

του ως μέλους της Ακαδημίας Αθηνών υπήρξε σύντομη (εκλέχτηκε το 2025), όχι όμως και η πνευματική του παρακαταθήκη. Ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς αφήνει πίσω του όχι μόνο ένα σημαντικό έργο, αλλά και το παράδειγμα μιας σκέψης ανοιχτής, ανήσυχης και βαθιά δημοκρατικής, που θα συνεχίσει να τροφοδοτεί τον δημόσιο διάλογο.

✉

Το έργο του Κωνσταντίνου Τσουκαλά διαμόρφωσε γενιές ερευνητών, οι οποίοι εξακολουθούν να χρησιμοποιούν τα θεωρητικά εργαλεία που εισήγαγε. Έναν χρόνο πριν από τον θάνατό του, το 2025, εξελέγη τακτικό μέλος της Ακαδημίας Αθηνών.

Πολύτιμη η κληρονομιά του

Σαν τους αείμνηστους Αγγελο Δελβορριά και Γιώργο Δερτιλή, «ωκύμορος» τα τελευταία χρόνια στην Ακαδημία Αθηνών και ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, αλλά τιμαλφής κληρονομιά το κοινωνιολογικό του έργο για τη συλλογική μας αυτοαντίληψη και αυτογνωσία σε μια εποχή που σε οικουμενική κλίμακα δοκιμάζο-

Θεόδωρος Α. Παπαγγελής
Ακαδημαϊκός

νται πολλά, μαζί και η ίδια η δημοκρατική τάξη. Θα θυμάμαι πάντα τη γενναϊόδωρη ευγένειά του μαζί με τα πρώτα και, φευ, στερνά λόγια που ανταλλάξαμε.

Ταίαν έχοι ελαφράν...

Στοχαζόταν πέρα από το πλαίσιο

Αυτονόητα δεν είναι εύκολο να περιγράψει, πόσο μάλλον να αναλύσει, κανείς το έργο και τη συνεισφορά ενός διανοούμενου του διαμετρήματος του Κωνσταντίνου Τσουκαλά. Αυτό δεν έχει να κάνει μόνο με τον όγκο ή το πολυδιάστατο της πνευματικής του συνεισφοράς, αλλά και με το γεγονός ότι ο Τσουκαλάς δεν ήταν μόνο ένας επιτυχημένος πανεπιστημιακός και εσχάτως και ακαδημαϊκός αλλά ένας διανοούμενος με όλη τη σημασία της λέξης.

Ο διανοούμενος δεν είναι μόνον εκείνος που με κριτική σκέψη εξετάζει την κοινωνία, την πολιτική και τον πολιτισμό μέσα από το πρίσμα της οποίας εξειδικευμένης γνώσης διαθέτει. Αλλά εκείνος που στοχάζεται πέρα από το πλαίσιο που του επιβάλλουν οι εγκύκλιες γνώσεις του και κυρίως έμπρακτα παρεμβαίνει στον δημόσιο λόγο και δράση. Είναι αυτά τα χαρακτηριστικά του διανοούμενου που τον εντάσσουν οργανικά στην προσπάθεια συγκρότησης του πηλικού προτάγματος μιας κοινωνικής τάξης ή κοινωνικής συμπαχίας που θέλει να διεκδικήσει την κοινωνική αλλαγή.

Ο Τσουκαλάς για έξι περίπου δεκαετίες με το έργο και τη δημόσια παρουσία του, χωρίς αμφιβολία με πάθος και ευθύνη υπηρέτησε υποδειγματικά αυτό το υπόδειγμα της δημόσιας διάνοσης. Γι' αυτό και η ματιά και οι παρεμβάσεις του δεν είναι μόνο διαχρονικές αλλά και επίκαιρες. Εντελώς ενδεικτικά αξίζει να αναφερθώ σε κάποιες από αυτές που αντιστοιχούν σημαντικά προβλήματα των σύγχρονων κοινωνιών ή αποτελούν ζητήματα που τις διχάζουν πολιτικά, κοινωνικά και στρατηγικά:

Με στοχαστική τόλμη και διεισδυτική ματιά προσέγγισε τα έντονα και πολυεπίπεδα φαινόμενα ανησυχίας και άγχους των σύγχρονων κοινωνιών, τα οποία και αποδίδει στις διαδικασίες που συρρικνώνουν ή και εξαφανίζουν το απαραίτητο ελάχιστον πλαίσιο αξιών που απαιτείται για τη διαμόρφωση και αναπαραγωγή της κοινωνικής συλλογικότητας.

Μιχάλης Σπουρδαλάκης
Ομότιμος καθηγητής
Πολιτικής Κοινωνιολογίας,
ΕΚΠΑ

Αυτές οι διαδικασίες δεν είναι άλλες από το γεγονός ότι α) η «ελευθερία» έχει καταντήσει εργαλείο της εκμετάλλευσης της ατομικότητας μας, β) η ισοτία αποτελεί πλέον σύνθημα χωρίς περιεχόμενο και τέλος γ) η «αλληλεγγύη», με την επιβολή ενός ριζικού φιλελευθερισμού, έχει σχεδόν απομακρυνθεί ακόμη και από τη μνήμη μας (βλ. «Η επιβίωση της ετερότητας» 2010 και στα αγγλικά «Age of anxiety»).

Στο ίδιο πνεύμα η ανάλυσή του για τις συνέπειες της «τελικής φάσης του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού», ο Τσουκαλάς αναφέρεται στο ζήτημα της «κρίσης πηλικής», κάτι που οι πόλεμοι, η γεωπολιτική, η οικολογική και ενεργειακή κρίση μάς θυμίζουν καθημερινά. Κι εδώ με πειστικό και οξυδερκή τρόπο αποδίδει την πηλική κατάπτωση στην αδυναμία του κράτους να διασφαλίσει ομογενοποιητικούς κανόνες, στην εξαφάνιση «εθιμικών κανόνων» που θα συμπληρώνουν το τυπικό νομικό πλαίσιο και στην έλλειψη δεσμευτικής βούλησης για το «όλον». Πρόκειται για τάσεις και διαδικασίες που συμβάλλουν στην «απορρύθμιση, εμπορευματοποίηση και "ιδιωτικοποίηση" όλων των πηλικών κανόνων και ρυθμίσεων». Σε αυτές τις συνθήκες μάλιστα αποδίδει ο Τσουκαλάς την ευκολία της αναδίπλωσης όλων των κεκτημένων μορφών κοινωνικής αναπαραγωγής, που επιβάλλουν οι κυβερνητικές δυνάμεις, που είτε ταυτίζονται είτε προσομοιάζουν με τη λεγόμενη Εναλλακτική Δεξιά (Alt Right) [βλ. «The deregulations of morals: The ultimate phase of globalization» «Situations», 2012].

Η ζωντάνια, η ευρηματικότητα, η υπαρξιακή του δέσμευση με τις αξίες του εμπλουτίζουν τη συνεισφορά πολύ πέρα από την κοινωνιολογική και νομική του παιδεία. Είτοι, μόλις πριν από μερικούς μήνες στην ομιλία υποδοχής του ως τακτικού μέλους της Ακαδημίας Αθηνών αναφέρεται στο Άγιο Δισκοπότηρο του πολιτισμού μας, την «ανάπτυξη». Τη χαρακτηρίζει «ρηζικελευθή», «θουριβώδη», αλλά «μοιραία» αφού σε συνδυασμό με την ποσοτικά μετρήσιμη πλέον έννοια

της προόδου στις νέες συνθήκες του νεοφιλελευθερισμού έχουν δημιουργήσει ένα νέο αδιέξοδο που απαιτεί ένα νέο «ιστορικό συμβιβασμό»: την αναπαραγωγή ανάμεσα στην «ανάπτυξη» και το περιβάλλον.

Ο ευρηματικός και πάντα οξυδερκής τρόπος παρακολούθησης και ανάλυσης των εξελίξεων σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, καθώς και η υιοθέτηση νέων θεωρητικών προσεγγίσεων, ούτε κατ' ελάχιστον έθεσαν σε συμβιβασμό και υποχώρηση τις αξίες που πηδαλιόποισαν τον επιστημονικό του λόγο και την παρέμβασή του ως ενεργού πολίτη.

Θυμάμαι το ιστορικό άρθρο-παρέμβαση που έγραψε με τον επιστήθιο φίλο του Δημήτρη Τσάτσο, όπου διατυπώνεται ένα κατηγορηματικό «όχι» στα ιδιωτικά πανεπιστήμια και στην αναθεώρηση του άρθρου 16. Σαφής άποψη, που προειδοποιούσε για τη διεύρυνση των κοινωνικών ανισοτήτων από την εμπορευματοποίηση της γνώσης, που μόνο ο δημόσιος χαρακτήρας της παιδείας μπορεί να προσπίσει («Τα Νέα», 4/12/2006).

Ο Κωνσταντίνος, συνάδελφος, δάσκαλος και φίλος, πιστός στην ανυποχώρητη κριτική του ανάγνωση και κατανόηση της δυναμικής του ύστερου παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού, με τις πολλαπλές και συχνά ανυπέρβλεπτες αντιφάσεις και δυσκολίες ανατροπής του, ήταν φυσικό να διατυπώνει έναν μάλλον πεσιμιστικό σκεπτικισμό για τη δημοκρατία και την αλλαγή προς μια πιο αλληλέγγυα και δικαιότερη κοινωνία. Ωστόσο, ποτέ δεν σκέφτηκε το rebranding των αξιών και των αρχών του. Είτοι, προειδοποιούσε και συμβούλευε μέχρι τέλους ότι «Το κοινό μας μέλλον θα διαμορφωθεί όχι σύμφωνα με τις επιταγές της πραγματικότητας αλλά και εις πέσμα τους» («Αναγνώσεις ενός κόσμου που θα μπορούσε να είναι άλλος», 2002).

**Θυμάμαι
το ιστορικό
άρθρο-παρέμβαση
που έγραψε
με τον επιστήθιο
φίλο του Δημήτρη
Τσάτσο, όπου
διατυπώνεται ένα
κατηγορηματικό
«όχι» στα ιδιωτικά
πανεπιστήμια και
στην αναθεώρηση
του άρθρου 16**

Μας έμαθε να διαβάζουμε την ελληνική κοινωνία

Ο θάνατος του Κωνσταντίνου Τσουκαλά δεν σημαίνει απλώς την απώλεια ενός σημαντικού πανεπιστημιακού δασκάλου και διανοούμενου. Σημαίνει την «αποχώρηση» ενός από τους ανθρώπους που μας έμαθαν να σκεφτόμαστε την ελληνική κοινωνία ως κοινωνικό σχηματισμό και όχι ως συλλογή εθνικών ιδιομορφιών.

Ο Τσουκαλάς ανήκει σε εκείνη τη μεγάλη μεταπολεμική γενιά των διανοούμενων των κοινωνικών επιστημών που αρνήθηκε να αντιμετωπίσει το κράτος ως ουδέτερο θεσμό, την κοινωνική ανισότητα ως ατύχημα και την πολιτική ως απλή διαχείριση. Το κράτος, η εργασία, η εκπαίδευση, οι κοινωνικές τάξεις, οι μηχανισμοί κοινωνικής αναπαραγωγής και οι ιδιομορφίες του ελληνικού καπιταλισμού αντιμετωπίστηκαν στο έργο του ως πλευρές μιας ενιαίας ιστορικής ολότητας. Γι' αυτό και τα βιβλία του καθώς και το ερευνητικό του έργο παραμένουν σημεία αναφοράς για όποιον θέλει να κατανοήσει την ελληνική κοινωνία πέραν από τις κοινοτοπίες της κυρίαρχης σκέψης.

Το σημαντικότερο και, ίσως, εμβληματικότερο κατά τη γνώμη μου έργο του Κων. Τσουκαλά υπήρξε ο ογκώδης τόμος «Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα

Χριστόφορος Βερναρδάκης
Επικουρος καθηγητής
στο τμήμα Πολιτικών
Επιστημών του ΑΠΘ

Η σημαντικότερη παρακαταθήκη του: ότι η κοινωνική επιστήμη δεν μπορεί να αρκείται στην περιγραφή του ορατού κόσμου, αλλά οφείλει να αναζητεί τις σχέσεις εξουσίας που τον παράγουν

(1830-1922)». Πρόκειται για ένα από τα ιδρυτικά και θεμελιώδη έργα της μεταπολεμικής ελληνικής ιστορικής κοινωνιολογίας. Η μεγάλη καινοτομία του είναι ότι η εκπαίδευση παύει να αντιμετωπίζεται ως ένας σχετικά αυτόνομος θεσμός που μπορεί να «εκουχρονιστεί» την κοινωνία.

Ο Τσουκαλάς αναδιαιτώνει κρίσιμα ερωτήματα, όπως τι κοινωνικές σχέσεις παράγει και αναπαράγει το εκπαιδευτικό σύστημα μέσα σε έναν συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό και γιατί η εκπαιδευτική πρόσημη ανάπτυξη του εκπαιδευτικού μηχανισμού στην Ελλάδα δεν παρήγαγε την καπιταλιστική ανάπτυξη που η κλασική θεωρία του κοινωνικού εκουχρονισμού θα περίμενε.

Η μεγάλη θεωρητική δύναμη του βιβλίου βρίσκεται στο γεγονός ότι συνδέει τέσσερα επίπεδα που έως τότε στην ελληνική εργογραφία εξετάζονταν διακριτά: κράτος – κοινωνικές τάξεις – εκπαίδευση – διεθνής εξάρτηση. Η εκπαίδευση στον Τσουκαλά εξετάζεται ως μηχανισμός κοινωνικής αναπαραγωγής, αλλά συγχρόνως και ως μηχανισμός συγκρότησης του ίδιου του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού.

Δεν έχουμε να κάνουμε με μια «καθυστερημένη» Ελλάδα που απέτυχε να αντιγράψει το δυτικοευρωπαϊκό πρότυπο, αλλά με έναν ιδιαίτερο τρόπο άθροιστος κράτους, κοινωνικών τάξεων, αγοράς εργασίας και διεθνούς

καταμερισμού. Ο Τσουκαλάς απομακρύνεται ταυτόχρονα από δύο εύκολες και κυρίαρχες έως τότε ερμηνείες για την ελληνική κοινωνία, τόσο από τη θεωρία του αστικού εκουχρονισμού όσο και από μια σχηματική θεωρία της εξάρτησης, όπου σχεδόν τα πάντα εξηγούνταν από την εξωτερική εξάρτηση (τον «ξένο παράγοντα»).

Η «εξάρτηση» στον Τσουκαλά αποκτά αναλυτικό περιεχόμενο επειδή διαμεσολαβείται από εσωτερικές ταξικές σχέσεις και κρατικούς μηχανισμούς. Η προσέγγιση του Τσουκαλά εντάσσεται στο ευρύτερο θεωρητικό κλίμα του Αλτουσέρ και κυρίως του Πουλαντζά: δεν υπάρχει μια «ελληνική ιδιομορφία» έξω από τον καπιταλισμό. Υπάρχει ειδικός τρόπος συγκρότησης των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων στην ελληνική περίπτωση.

Η επιστημολογική μετατόπιση που προκάλεσε ο Τσουκαλάς με την «Εξάρτηση και αναπαραγωγή» είναι τεράστια. Επειτα από αυτό το βιβλίο η ελληνική ιστορική κοινωνιολογία δεν ρωτά πλέον γιατί η Ελλάδα δεν έγινε Αγγλία ή Γαλλία, αλλά μέσα από ποιους ιδιαίτερους ιστορικούς μηχανισμούς συγκροτήθηκε και, κυρίως, εξελίχθηκε ο ελληνικός καπιταλιστικός κοινωνικός σχηματισμός.

Ο μαρξισμός του Τσουκαλά ήταν περισσότερο ένας τρόπος να θέτει ερωτήματα: ποιος κατέχει την εξουσία, μέσα από

ποιους θεσμούς αυτή ασκείται και ποιες κοινωνικές σχέσεις αναπαράγει, ποιες ανισότητες αποκρύπτει η επίφαση της καθολικότητας. Και ίσως αυτή ακριβώς να είναι η σημαντικότερη παρακαταθήκη του: ότι η κοινωνική επιστήμη δεν μπορεί να αρκείται στην περιγραφή του ορατού κόσμου, αλλά οφείλει να αναζητεί τις σχέσεις εξουσίας που τον παράγουν.

Ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς υπήρξε διανοούμενος με την παλαιότερη και ουσιαστικότερη έννοια του όρου. Όχι ένας «ειδικός» κλεισμένος στο πανεπιστήμιο, αλλά ένας «δημόσιος διανοούμενος», για τον οποίο η γνώση αποκτούσε νόημα όταν επέστρεφε στην κοινωνία ως κριτική. Πολλές φορές και μέσα από πολύ αντιφατικές εκδηλώσεις.

Σε μια εποχή όπου το πανεπιστήμιο μετασχηματίζεται όλο και περισσότερο σε μηχανισμό παραγωγής μετρήσιμων «επιδόσεων» και η κοινωνική επιστήμη πιέζεται να γίνει τεχνική της διακυβέρνησης, η διαδρομή του Τσουκαλά θυμίζει κάτι που κινδυνεύουμε να ξεχάσουμε: ότι αποστολή της κριτικής θεωρίας δεν είναι να κάνει την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων αποτελεσματικότερη, αλλά να την καθιστά διανοητικά ορατή και επομένως πολιτικά αμφισβητήσιμη. Και ίσως για έναν κοινωνικό επιστήμονα αυτό να είναι το ουσιαστικότερο αποτύπωμα που μπορεί να αφήσει.

Βλέμμα πίσω από τους θεσμούς

Ο θάνατος του Κωνσταντίνου Τσουκαλά σηματοδοτεί την απώλεια ενός κορυφαίου κοινωνιολόγου, πανεπιστημιακού δασκάλου και δημόσιου διανοούμενου. Μαζί του κλείνει ένας σημαντικός κύκλος μιας γενιάς στοχαστών που αντιμετώπισαν τη γνώση ως εργαλείο κατανόησης και κριτικής της κοινωνίας.

Από την «Ελληνική τραγωδία» και το εμβληματικό «Εξάρτηση και αναπαραγωγή» έως τον «Αδραστο Λεβιάθαν», ο Τσουκαλάς μελέτησε την ελληνική κοινωνία ως κοινωνικό σχηματισμό. Το κράτος, η εκπαίδευση, οι κοινωνικές τάξεις, οι ανισότητες, η κοινωνική αναπαραγωγή, το πελατειακό σύστημα και οι σχέσεις εξουσίας συνδεόνταν στο έργο του μέσα σε μια ενιαία ιστορική και κοινωνική οπτική.

Αυτή ήταν ίσως η μεγάλη δύναμη της σκέψης του. Εβλέπουμε από τους θεσμούς τις κοινωνικές σχέσεις που τους διαμορφώναν και πίσω από τις αντι-

Βασίλικη Λάζου
Ιστορικός, διδάσκουσα
τμήματος Πολιτικών
Επιστημών ΑΠΘ

Ανοίγε δρόμους για να κατανοήσουμε την ελληνική κοινωνία

στώτες τους μηχανισμούς που τις παρήγαγαν και τις αναπαρήγαγαν. Ο μαρξισμός αποτέλεσε για τον ίδιο έναν τρόπο να θέτει ερωτήματα: ποιος κατέχει την εξουσία, μέσα από ποιους θεσμούς ασκείται και ποιες κοινωνικές σχέσεις αναπαράγει. Ιδιαίτερη θέση στο έργο του κατέχει η μελέτη της εκπαίδευσης. Το «Εξάρτηση και αναπαραγωγή», με αντικείμενο τον κοινωνικό ρόλο των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα, άνοιξε έναν δρόμο που παραμένει επίκαιρος. Το σχολείο εντάσσεται στις κοινωνικές σχέσεις και τις ανισότητες της κάθε εποχής. Η εκπαίδευση συνδέεται έτσι με ευρύτερους μηχανισμούς κοινωνικής κινητικότητας, επιλογής και αναπαραγωγής.

Σημαντική υπήρξε και η προσπάθειά του να κατανοήσει τις ταβύλες των ταξικών σχέσεων. Η έννοια της «πολυθεμενικότητας» αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα. Ο ίδιος άνθρωπος μπορεί να καταλαμβάνει ταυτόχρονα διαφορετικές οικονομικές και κοινωνικές θέσεις – να είναι

μισθωτός και συγχρόνως μικροδιοκτής, αυτοαπασχολούμενος ή εκμισθωτής. Με αυτόν τον τρόπο ο Τσουκαλάς έδειχνε πόσο σύνθετη μπορεί να γίνει η κοινωνική διαστρωμάτωση και πόσο δύσκολη είναι η ερμηνεία των κοινωνικών συμφερόντων μέσα από μία και μοναδική ταξική θέση. Η ιδέα αυτή αποκτά ιδιαίτερη επικαιρότητα σήμερα, σε μια εποχή επιποφαιών εργασίας, πολλών απασχολήσεων και κατακερματισμένων εισοδημάτων.

Ο Τσουκαλάς υπήρξε ταυτόχρονα άνθρωπος του πανεπιστημίου και της δημόσιας ζωής. Πίστευε ότι η γνώση αποκτά πλήρες νόημα της όταν επιστρέφει στην κοινωνία ως κριτική. Η σχέση του με την Αριστερά ήταν οργανικό κομμάτι αυτής της διαδρομής. Το 2015 τέθηκε επικεφαλής του ψηφοδελτίου Επικρατείας του ΣΥΡΙΖΑ και εξέλεξε βουλευτής, συμμετέχοντας σε μια ιστορική στιγμή της ελληνικής Αριστεράς.

Και κάτι προσωπικό. Γνώρισα τον Κωνσταντίνο Τσουκαλά

μέσα από το άρθρο του για την ιδεολογική επίδραση του Εμφύλιου Πολέμου. Ήταν μια πρώτη γνωριμία με έναν τρόπο σκέψης που αντιμετώπιζε τον Εμφύλιο ως μια βαθιά κοινωνική και ιδεολογική εμπειρία που συνέχιζε να διαμορφώνει την ελληνική κοινωνία. Χρόνια αργότερα, διαβάζοντας και διδάσκοντας το έργο του, κατάλαβα ακόμη περισσότερο τη σημασία εκείνης της πρώτης συνάντησης.

Ο Τσουκαλάς άνοιγε δρόμους για να κατανοήσουμε την ελληνική κοινωνία, να αναζητήσουμε τις κοινωνικές σχέσεις πίσω από τις πολιτικές και ιδεολογικές συγκρούσεις και να βλέπουμε την Ιστορία μέσα στη σύγχρονη. Αυτό είναι ίσως και το μεγαλύτερο μάθημά του. Και γι' αυτό ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς θα συνεχίσει να υπάρχει στα βιβλία, στις αίδουσες διδασκαλίας και, κυρίως, στη σκέψη όλων μαθητέσκαμε άμεσα ή έμμεσα στο έργο του. Γιατί οι πραγματικοί δάσκαλοι συνεχίζουν να υπάρχουν μέσα από τα ερωτήματα που μας έμαθαν να θέτουμε.